

Morele denkpatronen

Wetten – waarheid – waardigheid

HANDBOEK MORAAALTHEOLOGIE, DEEL 2

Claudia Mariéle Wulf

 Parthenon

Handboek Moraaltheologie in twee delen:

deel 1: Een antropologie van de christelijk ethiek, Beschuldigd – bevrijd – bemind. Inleiding in de moraaltheologie, ISBN 9789079578481

deel 2: Morele denkpatronen. Wetten – waarheid – waardigheid.
ISBN 9789079578566

Uitgeverij Parthenon
Eikenstraat 39, 1326 AG Almere
www.uitgeverijparthenon.nl

© 2013 C.M. Wulf | Uitgeverij Parthenon. Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbenden.

OMSLAG: Jan Kees Schelvis

TREFWOORDEN: godsdienstwijsgebeerte, ethiek, moraaltheologie, schuld, verzoening, geweten.

NUR: 705

ISBN | EAN: 978 90 79578 566

INHOUD

Wetten – Waarheid – Waardigheid	19
Geschiedenis als uitdaging	19
Historische stappen	19
Het blijvende in zijn historische gestalte	20
De historische gegevens als uitdaging voor het blijvende	20
Zichzelf nieuw begrijpen in het licht van de geschiedenis	21
Historische en methodologische ontwikkelingen	21
Historische en systematische aspecten	22
Het historische grondschema	24
Methodologische aspecten	26
1 De ethiek van de evangelies	28
1.1 De nieuwe wijn	28
1.1.1 Radicaliteit	29
1.1.1.1 Radicalisering van de morele eisen	29
1.1.1.2 Radicalisering van de Tien Geboden	32
1.1.1.3 Radicaal geloven	34
1.1.1.4 Radicale navolging	36
1.1.2 Nieuwe maatstaven – het voorbeeld van Christus	38
1.1.3 Provocatie	40
1.2 Openbaring en ethische eis	42
1.3 Methodologische consequenties uit de evangelies	43
2 Ethiek in het vroege christendom	45
2.1 Ethiek in de Handelingen	45
2.1.1 Nieuwe orde	45
2.1.2 Nieuwe autoriteit	47
2.1.3 Wetten, eisen en praktijk	50
2.1.4 Methodologische consequenties uit de Handelingen	51
2.2 Ethiek in de Paulusbrieven	51
2.2.1 Thema's in de brieven	52
2.2.2 Een ethiek die tot vrijheid leidt	56
2.2.2.1 De wet – een omvangrijk begrip	57
2.2.2.2 Vrij door de verlossing	59
2.2.2.3 Gedragen door de genade	59
2.2.3 Paulus – moralist of vechter voor de vrijheid	62
2.2.3.1 Aanklacht of vrijspraak	62
2.2.3.2 Vrij door en voor de liefde	63
2.2.4 Methodologische consequenties uit de brieven van Paulus	64

2.3 Ethiek in de eerste christelijke eeuwen	64
2.3.1 Theologische en historische ontwikkelingen	64
2.3.1.1 Van getuigenis naar leer	65
2.3.1.2 Van dienst naar ambt	68
2.3.1.3 Van onmacht naar macht	69
2.3.2 Moraaltheologische en methodologische consequenties uit de vroegere ontwikkeling	70
2.3.2.1 Van overtuigingsethiek naar wettenethiek	70
2.3.2.2 Van rigorisme naar ontferming	72
2.3.2.3 Van 'de nieuwe weg' naar nieuwe wegen	72
3 Patristiek: de ethiek van Augustinus	74
3.1 Historische en theologische uitdagingen in de Oudheid	74
3.1.1 Ontwikkelingen in de theologie	75
3.1.1.1 Ontstaan van een leer	75
3.1.1.2 Christologie en Drie-eenheid	76
3.1.1.3 Waarheid en macht	77
3.1.2 Vorming van de kerk	78
3.1.3 Politieke ontwikkelingen	79
3.1.4 Ethische uitdagingen in de tijd van de patristiek	80
3.2 Leven en werk van Augustinus	80
3.3 De wijsgerige achtergrond van Augustinus	83
3.3.1 Het onbetwifelbare uitgangspunt	83
3.3.2 De verhouding van geloof en rationaliteit bij Augustinus	84
3.3.2.1 De context van Augustinus' filosofie	84
3.3.2.2 Geloven om te erkennen	85
3.3.2.3 Wijsheid en wetenschap	86
3.4 Augustinus' mensbeeld	87
3.4.1 De mens – een vrij schepsel	88
3.4.1.1 Redelijkheid en vrijheid	88
3.4.1.2 De ziel en de goederen	90
3.4.1.3 Een trinitarisch mensbeeld	91
3.4.2 De relatie van God en mens	93
3.4.2.1 De vrijheid in de relatie van God en mens	93
3.4.2.2 Augustinus – een 'radicale indeterminist'	95
3.5 Augustinus' ethiek – tendenties	96
3.5.1 Rigorisme	96
3.5.2 Optimisme	97
3.5.3 Dualisme	98
3.5.4 Intellectualisme	99
3.5.5 Open kwesties en waardering	99

3.6 Natuur en genade – dogmatische en ethische grondbegrippen	100
4 De Scholastiek – Thomas van Aquino	104
4.1 Historische en theologische uitdagingen tijdens de middeleeuwen	104
4.1.1 Kerkhistorische uitdagingen	105
4.1.1.1 Theologische en moraaltheologische autoriteit	105
4.1.1.2 Breuken en bruggen	106
4.1.1.3 Waarheid en ambt	108
4.1.2 Ontwikkeling in de theologie: systematisering en nuchterheid	109
4.1.3 Politieke uitdagingen	111
4.1.4 Uitdagingen voor de ethiek	112
4.2 Thomas van Aquino: leven en werk	113
4.3 Aspecten van Thomas' ethiek	114
4.3.1 Het kennen van de goede schepping	114
4.3.2 De relatie tot God	115
4.3.3 Vrijheid en verantwoordelijkheid	116
4.3.3.1 Vrijheid, rede en wil	116
4.3.3.2 Het doel: bonum	118
4.3.3.3 Positief mensbeeld	119
4.3.4 Het zedelijke oordeel	120
4.3.5 De zonde	123
4.4 Deugdenethiek	125
4.4.1 Deugd	126
4.4.2 Karakteristieken van de deugden	127
4.4.2.1 Habitus	127
4.4.2.2 Gericht op het goede en de volmaaktheid	127
4.4.3 Soorten deugden	128
4.4.3.1 Dagelijkse deugden	128
4.4.3.2 Kardinale deugden	129
4.4.3.3 Theologische deugden	131
4.4.4 Ontplooiing van de deugden als ethische opdracht	133
4.4.5 Doel: volmaaktheid en gelukzaligheid in God	134
4.5 Schepping en natuurwet	135
4.5.1 Natuur of: waar de mens rekening mee moet houden	135
4.5.2 De verbinding van natuur en bovennatuur	136
5 Praktijken van boetedoening en hun invloed op de waarneming van morele plichten	138
5.1 Ontwikkeling van het boete-instituut	138
5.1.1 Godsdiensten en de kwestie van schuld en verzoening	138
5.1.1.1 Polytheïsme	138

5.1.1.2 Monotheïsme	139
5.1.2 Boete en gemeenschap – het vroege christendom	140
5.1.2.1 De Handelingen en Paulus	140
5.1.2.2 De eerste drie eeuwen	141
5.1.2.3 De vierde eeuw tot verval van de ambtelijke openbare boete	143
5.1.2.4 De invloed op het morele denken	143
5.2 Ontwikkeling tot casuïstiek en legalisme	144
5.2.1 De ontwikkeling van de biechtpraktijk	144
5.2.2 Casuïstiek en legalisme	145
5.2.3 De invloed op het morele denken	146
5.2.3.1 Wantrouwen in God en mens	146
5.2.3.2 De categorie ‘relatie’ verdwijnt	147
5.2.3.3 Invloed op kerkhistorische veranderingen	149
5.3 Theologische en moraaltheologische implicaties	150
5.3.1 ‘Reïficering’ van de opvatting over zonde	150
5.3.2 Verzoening als zakelijke compensatie	151
5.3.3 Hemel, hel en vagevuur als plekken van het laatste oordeel	151
5.3.4 Gevolgen voor het boetesacrament	152
6 Ethische omwentelingen in de Vroege Nieuwe Tijd	156
6.1 De Reformatie	156
6.1.1 De Reformatie als historische uitdaging	156
6.1.1.1 De kerkhistorische achtergronden en het begin van de Reformatie	157
6.1.1.2 De wijsgerig-historische achtergrond	158
6.1.1.3 Kerk – ter discussie gesteld	160
6.1.1.4 De verdere ontwikkeling van de Reformatie	161
6.1.2 De Reformatie als theologische uitdaging	162
6.1.2.1 Demonstratio catholica	162
6.1.2.2 Geweten	163
6.1.2.3 De ‘sola’-principes	163
6.1.2.4 Rechtaardiging	164
6.1.2.5 Theologische radicaliteit	166
6.1.3 Contrareformatie en de autoriteit van Rome	167
6.1.3.1 Reformatorische tendenties voor de Reformatie	167
6.1.3.2 Polemieken van beide zijden	167
6.1.3.3 Reactie van het concilie van Trente	168
6.1.3.4 Nieuwe en oude stromingen in de kerk	169
6.1.3.5 Versterkende factoren	170
6.1.4 Gevolgen van de Reformatie voor de moraaltheologie	171
6.2 De Franse Revolutie	172
6.2.1 De Franse Revolutie als historische uitdaging	172

6.2.1.1	Achtergrond	172	
6.2.1.2	Revolutie en macht	173	
6.2.1.3	Geweld en rede	174	
6.2.1.4	Na de Franse Revolutie	174	
6.2.2	Theologische uitdagingen door de Franse revolutie	175	
6.2.2.1	De autoriteit van de burger	175	
6.2.2.2	De mondige burger	176	
6.2.2.3	Gelijkheid, vrijheid, broederschap	176	
6.2.3	Gevolgen van de Franse Revolutie voor de moraaltheologie	176	
6.3	Problemen met de kerkelijke autoriteit	177	
7	Verlichting – een historische en methodologische uitdaging	179	
7.1	Vroege Verlichting: emancipatie	180	
7.1.1	‘Opstaan van de onmondigheid door eigen schuld’	181	
7.1.1.1	Relativering van de cultuur	181	
7.1.1.2	Emancipatie van godsdienst en geloof	183	
7.1.1.3	Emancipatie ten aanzien van God	184	
7.1.2	God – ter discussie gesteld	185	
7.1.2.1	Historische relativering van de waarheid	185	
7.1.2.2	Wijsgerige relativering – rationalisme	185	
7.1.2.3	Godsdienstwetenschappen – relativering van het christendom	186	
7.1.2.4	Antropologische relativering van de waarheid	186	
7.1.3	Het kerkelijke antwoord: demonstratio christiana	187	
7.1.4	Consequenties voor de ethische waarheid: natuurwet	188	
7.2	Fides et ratio	189	
7.2.1	Theologie als wetenschap	190	
7.2.2	De dialoog met de maatschappij	191	
7.2.3	Een wetenschappelijk verantwoorde dialoog	193	
7.3	Late Verlichting: herkennen – ter discussie gesteld	196	
7.3.1	De kennistheoretische twijfel en de argumentatie van de natuurwet	196	
7.3.2	Het kerkelijke antwoord: de demonstratio revelationis	197	
7.4	Een grote overstap	198	
7.4.1	Een noodzakelijke stap: het Tweede Vaticaans Concilie	199	
7.4.2	Het probleem van het fundamentalisme in de kerk	200	
7.5	Open kwesties: de mens en de wetenschap	201	
8	Uitdagingen in de Moderne tijd: de kennistheoretische omwenteling	203	
8.1	Kennistheoretische achtergronden	204	
8.1.1	Scholastiek	204	
8.1.1.1	Ontologie	205	
8.1.1.2	Morele argumentatie	206	

8.1.2	Descartes en het ontologische ‘sum’	206
8.1.2.1	Iemand bestaat	206
8.1.2.2	Iets bestaat – omdat de schepping wijs is...	207
8.1.3	Kant en het transcendentale idealisme	208
8.1.3.1	Als het object verdwijnt	208
8.1.3.2	Plicht – ethiek in het subject	209
8.2	Christelijke kennistheorie en moraaltheologische argumentatie	210
8.2.1	De geëmancipeerde filosofie	210
8.2.2	Theologische kennistheorie	211
8.2.3	Consequenties voor de morele argumentatie: de natuurwet	213
8.2.4	De verborgen agenda: schepping	214
8.3	Een brug: theologie in relatie	214
8.3.1	Kennistheoretische implicaties	214
8.3.2	Schepping en verlossing volgens een theologie in relatie	215
8.3.3	Moraaltheologie als een theologie in relatie	216
9	Moderne en postmoderne stromingen in de ethiek	218
9.1	Moderne ethiekconcepten	218
9.1.1	Teleologische of deontologische ethiek	218
9.1.2	De gebroken waarheid	218
9.1.3	Nieuwe ontologische ethiekconcepten	219
9.3	Postmoderne ethiekconcepten	221
9.3.1	Analytische ethiek	221
9.3.2	Discoursethiek	222
9.3.3	Constructivistische ethiek	224
9.3.4	Deconstructivistische ethiek	226
9.4	Verwerking in de moraaltheologie	227
9.4.1	Theologische discoursethiek	227
9.4.2	Tussen discours en constructie: biografische ethiek	228
9.5	Mogelijkheden en grenzen van de dialoog	229
9.5.1	‘Letztbegründungsproblematik’	229
9.5.2	Autoriteit en openbaring	230
10	Uitdagingen door de postmoderniteit: de vraag naar de waarheid en naar de mens	231
10.1	Waarheid – ter discussie gesteld	231
10.1.1	Wijsgerige stromingen	232
10.1.2	De plek van de waarheid	233
10.1.3	Problemen voor de kerkelijke dialoog met de postmoderniteit	235
10.1.3.1	Dialoog zonder waarheid	235
10.1.3.2	Postmoderniteit aan de basis aangekomen	235

10.1.4	Vertaling door existentiële benadering	236
10.1.4.1	Essentiële en existentiële relaties als mogelijke vertaalslag	237
10.1.4.2	Existentiële waarheid in de relatie tot God	237
10.2	De mens – ter discussie gesteld	238
10.2.1	Antropologie – een ideologie?	239
10.2.2	Het vanzelfsprekende spreken over de mens	240
10.2.3	Het onontkoombare spreken van de mens	241
10.2.3.1	Het ‘wezen’ van de mens	241
10.2.3.2	Impliciete antropologieën en expliciete antropologieën	242
10.2.3.3	Gesloten en open antropologieën	243
10.2.4	De metafysische onontkoombaarheid om over de mens te spreken	245
10.3	Het probleem van de ethische relevantie van de antropologie	246
10.3.1	Het betwijfelde spreken van de mens	246
10.3.1.1	Antropologie onder verdict	246
10.3.1.2	Het concept van de mens in de aporie	247
10.3.1.3	De antropologie van de tegenstanders van de antropologie	248
10.3.2	Beroep op het wezen van de mens	249
10.3.2.1	De omstreden gerichtheid op het wezen van de mens	250
10.3.2.2	De mogelijkheid om een beroep te doen op het mensbeeld	253
10.3.2.3	De noodzaak een beroep te doen op een mensbeeld – de waardigheid van de mens	254
10.3.2.4	De ethische relevantie van de christelijke antropologie	256
10.3.3	Antropologie als visie	257
10.3.3.1	Niet oordelen – serieus nemen!	257
10.3.3.2	Niet opgeven – actie!	258
10.3.3.3	Niet idealiseren – het ideaal nastreven!	258
10.3.3.4	De hoop niet opgeven – op de belofte vertrouwen!	259
11	Waarheid – waarden – openbaring	260
11.1	Wat is waarheid?	260
11.1.1	Criteria voor de waarheid	260
11.1.2	Criteria voor de morele waarheid	262
11.2	Begrippen en dimensies van de waarheid	265
11.2.1	Drie begrippen van waarheid	265
11.2.1.1	Waarheid – intellectueel	265
11.2.1.2	Waarheid – existentieel	266
11.2.1.3	Waarheid – goddelijk	266
11.2.1.4	De drie begrippen van de waarheid als criteria voor de morele waarheid	267
11.2.2	Drie dimensies van de morele waarheid: waarde – zin – religio	267
11.2.2.1	Zin	268

II.2.2.2 Waarde	272
II.2.2.3 Religio	274
II.3 De waarheidsbegrippen in de geschiedenis van de kerk	275
II.3.1 De theologische waarheid – ter discussie gesteld	275
II.3.2 Openbaringsbegrippen in het licht van de drie morele dimensies	277
II.3.2.1 ‘Epiphaneia’	277
II.3.2.2 ‘Instructio’	278
II.3.2.3 ‘Communicatio’	279
II.3.2.4 Ontmoeting	280
II.4 Waarheid in de ethiek	280
II.4.1 Waarheid en vrijheid	280
II.4.1.1 Zonder waarheid geen vrijheid	281
II.4.1.2 Zonder vrijheid geen waarheid	281
II.4.1.3 Onfeilbare zedelijke waarheid?	282
II.4.2 Hiërarchie van de waarheden en de ethische relevantie ervan	282
II.4.2.1 Fundamentele normen en handelingsnormen	282
II.4.2.2 Van fundamentele norm naar handelingsnorm	283
II.5 De plicht de waarheid te verkondigen	283
II.5.1 Communicabiliteit als criterium	284
II.5.2 Communicatie als opdracht	284
II.5.3 Communio in de waarheid als doel	285
12 Unum-verum-bonum – de vraag naar het wezen	286
12.1 Unum: zijn	286
12.1.1 Respecteren DAT iets is...	286
12.1.2 Richtingen van de fenomenologie	287
12.1.3 Consequenties voor de ethiek	289
12.2 Verum: wezen	289
12.2.1 Respecteren WAT iets is...	289
12.2.2 Eidetiek: fenomenologie als zoektocht naar het wezen	289
12.2.3 Is-ought-conclusion	290
12.3 Bonum: handelen	291
12.3.1 Wat is, is goed...	292
12.3.2 Tegen het wezen ingaan – destructieve tendenties	292
12.3.3 ‘En hij zag dat het goed was.’	293
12.3.4 Vrijheid en verantwoordelijkheid ten aanzien van het wezen	294
12.4 Unum-verum-bonum in de handen van mensen	294
12.4.1 Cogito, ergo sum – het ‘unum’ en het egoïsme	294
12.4.2 Cogito, ergo verum est – het subjectivisme	295
12.4.3 Cogito, ergo bonum est – het relativisme	296
12.4.4 Het pulchrum – splendor ordinis	297

13 Autoriteit versus relativisme	299
13.1 De autoriteit en de grondwaarheden – terecht ter discussie gesteld?	299
13.2 Relativisme: afzien van een laatste reden	300
13.2.1 Het transcendentiaal idealisme als subjectivisme en relativisme	300
13.2.2 Relativismen van de taal	301
13.2.3 Geschiedenis en cultuur als relativiserende factoren	302
13.2.4 Relatieve geldigheid in constructivisme en deconstructivisme	303
13.2.5 De radicale vraag aan de laatste reden	304
13.2.6 Empirische relativismen	305
13.2.7 Emotionele relativismen	305
13.3 De uitkomsten van de relativistische ethiekconcepten	305
13.3.1 Nivellering	306
13.3.1.1 Nivellering van de waarheid	306
13.3.1.2 De genivelleerde waarden	306
13.3.1.3 De genivelleerde waardigheid	307
13.3.1.4 De genivelleerde cultuur	308
13.3.2 De gevolgen van de nivellering	309
13.3.2.1 De genivelleerde verantwoording	309
13.3.2.2 Ethische beslissing	310
13.3.2.3 Parallelwerelden	310
13.3.3 De ontbrekende laatste instantie	311
13.3.3.1 Ontbrekende redenen en de ontbrekende gerechtigheid	312
13.3.3.2 De zoektocht naar een minimale consensus en naar een richting van de moraal	312
13.4 Het kerkelijke antwoord	314
13.4.1 Het gevaar van een moreel en autoritair rigorisme	314
13.4.2 Auctoritas is gevraagd...	314
13.4.3 Pleidooi voor een christelijke ethiek	314
13.4.4 Pleidooi voor een christelijk relativisme en subjectivisme	315
14 Autonomie: kans – uitdaging – nood	317
14.1 Kennistheoretische achtergrond en de lokalisering van de theologische autonomie	317
14.2 Welke Autonomie?	320
14.2.1 Absolute autonomie	320
14.2.2 Het autonomiebegrip volgens Immanuel Kant	321
14.3 Wie is verantwoordelijk? – Het verdwenen ik	322
14.3.1 Het niet toegankelijke subject in de empirie	323
14.3.2 Het idealistische subject – het pure ik of de monade	324
14.3.3 Het ik zonder relatie – bekritiseerd	325
14.4 Christelijke autonomie: het geweten	326

14.4.1 Zelfverplichting tot het goede	327
14.4.2 Gewetensvorming	328
14.4.3 De autonomie in de heteronomie	328
14.4.4 Theonomie als oereigen ressource	329
14.5 Autonomie in de Postmoderniteit	330
14.5.1 Achtergrond: de gebroken verlichting	330
14.5.2 Een culturele revolutie – een revolutie zonder cultuur	331
14.5.3 Autonomie als kans en nood	332
14.5.3.1 Autonomie als kans en uitdaging	333
14.5.3.2 Autonomie als nood	334
14.6 Autonomie in het geding	336
14.6.1 Geleefde onvrijheid	336
14.6.1.1 Leven zonder grenzen?	336
14.6.1.2 Het misbruik van de vrijheid	337
14.6.1.3 De tragiek van de existentie	337
14.6.2 Betwijfelde vrijheid	338
14.6.2.1 Het Nieuwe Naturalisme	339
14.6.2.2 Hersenfysiologie en vrijheid	340
14.6.3 De relevantie voor de moraaltheologie	340
14.7 Verantwoordelijk handelen	342
15 Heteronomie. Of: hoe betrouwbaar is de wetenschap?	345
15.1 Wetenschapstheoretische achtergronden	346
15.1.1 Geesteswetenschappen en empirische wetenschappen	346
15.1.1.1 Geesteswetenschappelijke methoden	346
15.1.1.2 Empirische methoden	348
15.1.1.3 Empirische wetenschappen versus geesteswetenschappen	349
15.1.2 Fenomenologie en empirie	350
15.1.2.1 De horizontaliteit van het empirische denken	350
15.1.2.2 De verticaliteit van het fenomenologische denken	352
15.1.2.3 Fenomenologische onderdelen van empirisch onderzoek	354
15.1.2.4 De verschillende uitgangspunten van fenomenologisch en empirisch onderzoek	355
15.1.3 Criteria en grondregels voor goed onderzoek	358
15.1.3.1 Criteria voor goed onderzoek	358
15.1.3.2 Grondregels voor het wetenschappelijke werken	359
15.2 Ethiek van de empirische wetenschappen	361
15.2.1 Ethiekmodellen in de empirisch wetenschappen	361
15.2.2 Waarheid in de empirie	363
15.3 Theologie en empirie	364
15.3.1 Kritische overname van empirisch onderzoek	364

15.3.2 Correctieve kracht van de theologie?	365
15.3.3 Kritische vragen – door de theologie gesteld	366
16 Grondbegrip ‘relatie’ – moraal als dialoog en in dialoog	370
16.1 Het existentiële probleem	370
16.1.1 Het believe en zijn grenzen	370
16.1.2 Existentiële vragen en existentiële antwoorden	373
16.2 Het probleem van de communicabiliteit	374
16.2.1 De dialoogvaardigheid van de christelijke ethiek	374
16.2.1.1 De communicabiliteit van theologische inhouden	374
16.2.1.2 De noodzaak van een nieuwe bemiddeling	376
16.2.1.3 Communicabiliteit door fenomenologie	376
16.2.2 De dialoog met moderniteit en postmoderniteit	378
16.2.2.1 De noodzaak van deze dialoog	378
16.2.2.2 Grenzen en mogelijkheden van de dialoog	381
16.3 Fenomenologie en theologie in dialoog	382
16.3.1 De dialoog van geloof en wetenschap in de fenomenologie	383
16.3.2 Eidetische fenomenologie en theologie	384
16.4 Praktische fenomenologie	386
16.5 De relevantie van een existentiële fenomenologie voor de ethiek	387
16.5.1 Existentiële fenomenologie	387
16.5.2 Oplossing van aporieën	388
17 Fides et existentia – existentiële vraagstukken als laatmoderne hoekstenen	390
17.1 De existentiële vraag	390
17.2 Essentie, existentie en de morele vraag	391
17.2.1 Identiteit	392
17.2.2 Individualiteit	392
17.2.3 De geest	393
17.2.4 Lichamelijkheid, ruimtelijkheid, tijdelijkheid	394
17.2.5 Emotionaliteit	395
17.2.6 Socialiteit	396
17.2.7 Taalvaardigheid	396
17.2.8 Moraliteit	397
17.2.9 Transcendentie	398
17.3 De intellectuele en de praktische bedreiging van de essentie	398
17.3.1 Geen ik – ik niet	399
17.3.2 Geen individualiteit – maar wel individualisme	399
17.3.3 Geen waarheid – maar wel mijn waarheid	400
17.3.4 De cultus van het lichaam en zijn minachting	400
17.3.5 Prikkelend leven of gevoelloos doorgaan	401

17.3.6 Bij de groep horen – of eenzaam blijven	402
17.3.7 Te veel woorden – en te weinig	402
17.3.8 Het ik als oriëntatiepunt – en het gebrek aan oriëntatie	403
17.4 De zoektocht naar geluk en de voltooiing in God	403
17.4.1 De mentaliteit van het hier, meteen, alles, volkomen	404
17.4.2 De menselijke maat van de hoop	404
17.4.3 De voltooiing in God: de belofte	405
17.4.4 De schoonheid van de mens	406
18 Mystiek en moraal	409
18.1 Mystiek	409
18.1.1 Het begrip ‘mystiek’	409
18.1.2 De ervaring van de mysticus	410
18.1.3 De vervolmaking van de mens	411
18.2 Teresa van Avila en Edith Stein – voorbeelden van de mystieke ervaring in de geschiedenis en in de moderniteit	413
18.2.1 Biografische gegevens	413
18.2.2 De vraag naar de waarheid	415
18.2.3 De ziel en de innerlijke burcht	417
18.2.4 Edith Steins geestelijke weg als weg naar de innerlijke burcht	421
18.2.4.1 De eerste drie woningen als weg naar persoonlijke integratie en authenticiteit	422
18.2.4.2 De vierde woning als overstap naar het geloof	424
18.2.4.3 De vijfde tot de zevende woning als weg van de genade	425
18.2.5. De structuur van de mystieke ervaring	429
18.3 Criteria voor echte mystiek	430
18.3.1 Authenticiteit en integriteit in zijn en handelen	431
18.3.2 Overeenkomen met het leergezag	431
18.3.3 Zegevieren in de bedreiging	432
18.3.4 Ethiek van de mystiek	433
18.4 Betekenis van de mystiek voor de werkelijkheidsmacht van de moraaltheologie	433
18.4.1 De adequate toegang tot de werkelijkheid	434
18.4.2 De gelovige toegang tot de werkelijkheid	435
18.4.3 De vervolmaking van mens en schepping	436
19 Moraaltheologie als wetenschap	438
19.1 Moraaltheologie in het spanningsveld tussen leergezag, wetenschap en maatschappij	438
19.1.1 Acteurs, hun grondhouding en hun publiek	438
19.1.2 Inhoud: overeenkomsten en spanningen	439

19.1.3	Verplichting en vrijheid	440
19.1.4	Gevaar en kans	440
19.2	Zelfinschatting van de moraaltheologie	441
19.3	De ethische praktijk van de moraaltheologie	441
20	Een ethiek voor de postmoderniteit	445
20.1	De ethiek van de ethiek	445
20.1.1	Een tweevoudige vertaalslag en het onvertaalbare	445
20.1.2	De ethiek van de rationaliteit	446
20.2	De moraal van de moraaltheologische denkers	446
20.2.1	Doordenken	447
20.2.2	Doorvragen	447
20.2.3	'Doorleven'	447
20.2.4	Doorgeven	447
	Literatuur	449